

М.Хайдеггера, связанные с его сотрудничеством с нацистами и выступлениями против гуманизма.

Ключевые слова: фашиствующий философ, гуманизм, отчуждение, забота, смерть, *Dasein*, *Man*.

Mugal S.M. Martin Heidegger as a fascist-conscious philosopher

The article touches upon the little known aspects of the activity and creation of german philosopher M.Heidegger concerning his cooperation with nacists and struggle against the humanism.

Key words: fascist-conscious philosopher, humanism, estrangement, concern, death, *Dasein*, *Man*.

Надійшла до редакції 5.10.2009 р.

Ігор Гоян

ГОЯН Ігор Миколайович — кандидат психологічних наук, доцент, декан філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Сфера наукових інтересів — історія філософської психології.

ФІЛОСОФСЬКІ ОБҐРУНТУВАННЯ В ЕМПІРИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ. (Г. ЕББІНГАУЗ)

У статті аналізується філософське підґрунтя емпіричної психології кінця ХІХ — початку ХХ століття та власні рефлексії стосовно філософії відомого німецького психолога того часу Г. Еббінгауза.

Ключові слова: асоціанізм, психофізичний паралелізм, душа і мозок, Г. Еббінгауз.

Постановка проблеми. «Психологія має довге минуле і дуже коротку історію» [5, с. 185]. Ці слова, сказані на початку ХХ століття німецьким психологом Германом Еббінгаузом, прямо відсилають нас до співвідношення між філософією та психологією у контексті бурхливих змін цих взаємин на протязі попередніх десятиліть. Набуття психологією статусу окремої науки виглядало не як простий відрив її від царини філософії, як то було з багатьма природничими науками, а як своєрідне «звільнення» психології від примату філософії, за яким має відбутись, так би мовити, «зміна ієрархії» — перетворення психології на «науку наук» і фактичне підпорядкування їй філософії. Молодість психологічної науки як такої разом з її бурхливим розвитком у другій половині ХІХ століття сприяли таким максималістським настроям. Але такі претензії могли серйозно висуватись лише за умови відповідного філософського обґрунтування, тобто психологія могла претендувати на місце філософії, лише якщо б змогла довести філософський зміст своїх нових позицій; в іншому випадку йшлося б лише про виникнення чергової експериментально налаштованої природничої науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід зазначити, що у вітчизняній літературі історико-філософський аналіз процесів, що відбувались, так би мовити, «на межі» філософії та психології в ХІХ — на початку ХХ століття, майже не проводився, у тому числі не досліджувалась спеціально творчість Г. Еббінгауза. Ці сюжети представлені лише в літературі з історії психології, наприклад, у працях російських дослідників М. Г. Ярошевського [6], А. Д. Ждана [1] та ін. Разом з тим, відзначимо узагальнюючі праці українського дослідника В. А. Роменця, для яких притаманним є як раз прагнення дійти до певних філософських узагальнень у реконструкції історичних етапів розвитку психології. До певної міри так само можна охарактеризувати й класичну вже працю американського історика психології Д. Робінсона [2]. І

все ж ще раз відзначимо, що тема співвідношення філософії та емпіричної психології XIX століття залишається вкрай мало дослідженою.

Метою цієї статті є дослідження філософських обґрунтувань емпіричної психології кінця XIX — початку XX століття на прикладі творчості видатного німецького психолога Г. Еббінгауза.

Основна частина. Герман Еббінгауз (Hermann Ebbinghaus, 1850–1909) зазвичай характеризується як психолог-експериментатор, прихильник асоціанізму та теорії психофізичного паралелізму, а також філософ-неокантіанець. Професор університетів Берліну, Бреслау і Галле, він фактично прийшов до експериментальної психології від філософії. Він не належав до школи В. Вундта (хоча й визнавав його заслуги) або до Вюрцбурзької школи, просуваючись власними шляхами нової науки. Спираючись на ідеї Г. Фехнера, він відмовився від суб'єктивного методу інтроспекції і застосував об'єктивний метод, поєднаний з кількісним аналізом даних. До його беззаперечних здобутків відноситься праця «Про пам'ять» («Über das Gedächtnis», 1885), яка узагальнює експериментальну роботу з вивчення передумов механічної пам'яті. Отримані Г. Еббінгаузом результати стали основою подальшої роботи його учнів, зокрема, й у напрямку визначення коефіцієнту інтелектуального розвитку IQ (В. Штерн).

Разом з тим, Г. Еббінгауз був схильний не тільки до чистого експерименту; він намагався узагальнити та систематизувати психологічні знання, визначити місце психології як науки та розв'язати основні філософські проблеми, які постають передумовами вирішення суто психологічних питань, — декларуючи при цьому максимальну незалежність психології від філософії та метафізики. Свідченням такого прагнення є незакінчена праця «Основи психології» («Grundzüge der Psychologie», 1897–1908, видана російською у 1911–1912 рр.) та нарис «Психологія», уключений до сформованого за

редакцією В. Дільтея збірника «Філософія у систематичному викладі» (російською вийшов у 1909 р.).

Змальовуючи процеси, що відбувались у попередні десятиліття, німецький психолог із задоволенням констатує, що психологія стала, нарешті, самостійною наукою. До цього вона прислужувалася інтересам інших — і, перш за все, філософії, або розв'язанню якихось практичних завдань. «Звичайно, — зауважує Г. Еббінгауз, — завжди треба прагнути того, щоб психологія не настільки втратила свої зв'язки з філософією, як це трапилося з багатьма галузями природознавства і з філософією на шкоду для обох сторін. <...> Але саме в наш час зрозуміли, разом з тим, що й для цілей філософії, і для практичних потреб буде значно кориснішим, якщо в психології перестануть думати перш за все про них і заради них шукати якісь результати, а цілком віддадуться поглибленню у вивченні проблем самої психології, виключно заради з'ясування *самих* цих проблем <...>. І нарешті в наш час психологією стали займатися як особливою, самодостатньою наукою, якій дослідник цілком має присвятити свої зусилля» [5, с. 198].

Причини прискорення розвитку психології у XVIII–XIX століттях Г. Еббінгауз убачає у впливі на її розвиток природознавства. Спочатку цей вплив відчувався, так би мовити, «за аналогією», тобто у перенесенні на розуміння психічних явищ природничо-наукових методів, але зрештою «природознавство стало *безпосередньо* проникати і завойовувати цілі галузі психології» [5, с. 187]. Перший період, власне, стосується ще розвитку психології у межах філософії, і тут як раз проявляються певні філософські смаки самого Г. Еббінгауза.

Найбільш значним результатом першого періоду, на його думку, є відродження уявлення про непорушну і загальну закономірність усього психічного життя. Цей підхід він пов'язує з іменами Гоббса, Спінози та Ляйбніца. «Вчення цих

Панорама історико-філософської думки

мислителів зводиться до того, що явища душевного життя в *одному* відношенні цілком однорідні з явищами зовнішньої природи, з якими вони до того ж тісно пов'язані: вони завжди цілком і однозначно визначені своїми причинами, і ніколи вони не можуть бути іншими, ніж вони є у дійсності. Свобода у розумінні безпричинності є поняттям без змісту. Можна говорити тільки про свободу в розумінні відсутності примусу, в розумінні того, що річ або сутність визначається виключно своєю власною природою, притаманними їй особливостями» [5, с. 188]. Отже, у психологію переноситься суцільний детермінізм механістичного, або геометричного характеру. Для того, щоб дійсно зрозуміти людські думки та прагнення, необхідно, згідно такій позиції, віднестись до них так само, як і до природних тіл або математичних ліній і поверхонь. Згадаємо, у зв'язку з цим, відому тезу Т. Гоббса про те, що *«розмірковувати означає те ж саме, що й додавати або віднімати»*.

Відзначимо оригінальність і влучність трактування Г. Еббінгаузом основних ліній філософсько-психологічного переосмислення фізичних категорій. Філософію як числення у Гоббса він характеризує як втілення *законау інерції*, перенесеного зі світу матеріального у світ духовний; а вже для Юма послідовність порядку думок виглядає скоріше на кшталт якогось *тяжіння*, у чому відбивається безсумнівний вплив Ньютона. «Оскільки тяжіння та інерція були визнані найважливішими основними явищами матеріального світу, то природно виникло прагнення визнати аналогічну їм асоціативну закономірність основним явищем духовного життя <...>. Так виникла англійська асоціаністська психологія, спроба зрозуміти всі різноманітні здатності душі <...> як природні, так би мовити, механічні результати руху уявлень, що підкоряється законам асоціації» [5, с. 189–190]. Разом з тим, якщо пояснювальне природознавство Галілея і Ньютона викликало до життя асоціаністську психологію, то

описовому природознавству Ліннея і Бюффона відповідає *емпірична* психологія німецького просвітництва, і перш за все — психологія здатностей.

Психологія здатностей, на думку Г. Еббінгауза, була тупиковою гілкою у розвитку науки. Проте, хоча він сам зазвичай характеризується як прихильник асоціаністської психології, остання зовсім ним не ідеалізується. Її основний недолік, на його думку, — неможливість пояснити явище уваги. Важливий крок у напрямку подолання цього недоліку зробив Й. Гербарт. Його погляди Г. Еббінгауз також пояснює за допомогою фізичних аналогій: «Уявлення він мислить у вигляді еластичних тіл, яким відведений простір певного вмісту, і які стискаються і зменшуються в ньому під впливом взаємного тиску, але ніколи зовсім не зникають. <...> Вони взаємно *послабляються*, тобто втрачають у виразності, з якою вони уявляються, і в енергії, з якою вони проникають у свідомість. Але жодне уявлення не зникає; оскільки вони послаблюються, вони лише перетворюються на *прагнення* до уявлень, і, як тільки зменшується опір, вони виступають зі стану вимушеної пригніченості в область ясної свідомості» [5, с. 191]. Таким чином, поєднуючи опір з асоціацією, Гербарт із успіхом боровся проти психології здатностей і намагався пояснити всі прояви душевного життя як результати механіки уявлень.

Г. Еббінгауз убачає заслугу Гербарта у твердженні про те, що душевне життя допускає виміри — не тільки у часі, але й в інших відношеннях. Хоча математичні викладки самого Гербарта виявились неадекватними, і загалом розвиток психології пішов іншими шляхами, сама орієнтація на можливість застосування математичного апарату до дослідження душевних явищ відіграла суттєву роль у становленні емпіричної психології.

Разом з тим, Г. Еббінгауз визнає також роль інших, фактично вже неklasичних філософських течій, або

Панорама історико-філософської думки

таких, що виходять за межі психології свідомості. Він називає це опозицією проти *інтелектуалізму*, який був властивий Гербарту та асоціаністській психології, або проти механіцизму, за допомогою якого важко пояснити феномени релігії, мистецтва, і взагалі сутність єдиної індивідуальної та своєрідної особистості. В одному ряду у нього тут виступають Руссо, Кант, Фіхте і Шопенгауер, які поруч із життям уявлень розглядають життя почуттів і вольове життя душі, навіть відводячи їй перше місце. Так інтелектуалізму протиставляється *волюнтаризм*.

Цей напрямок мав також своїм утіленням актуалізацію несвідомої сторони душевного життя, зокрема, у філософії несвідомого Е. Гартмана, якій Г. Еббінгауз присвятив свою докторську дисертацію («*Über die Hartmannsche Philosophie des Unbewussten*», 1873). У подальшому, виходячи з позицій паралелізму, Г. Еббінгауз припускає існування несвідомого психічного, заперечуючи при цьому ідею несвідомого як фізіологічного. Форма і підстава цього припущення майже повторює перебіг думок Ляйбніца: «Несвідомим духовним ми повинні називати саме те, існування чого ми повинні припустити для того, щоби причинний зв'язок був зрозумілим». Ідучи далі в цьому напрямі, Г. Еббінгауз фактично визнає й ляйбніціанську ідею панпсихізму — не вважається парадоксальним припустити одухотворення «не тільки людей і тварин, а й усього матеріального світу, рослин і кристалів, клітин і частинок, світових тіл і систем планет» [4, с. 59].

Зрештою, Г. Еббінгауз визнає, що вплив механіцизму на психологію мав і негативні сторони. «Якщо навіть визнати, що душа є механізм, то все ж не можна уявляти її у вигляді навіть найдосконалішого годинника або гальванічної батареї» [5, с. 193]. Більш природним німецький психолог вважає використання аналогій з органічного життя — саме в напрямку заміни механічних категорій органічними (рефлекс, вправи,

асиміляція, еволюція) відбувається розвиток психології у ХІХ столітті.

Одночасносамецьомустоліттіпочинаєтьсябезпосередній вплив природознавства на психологію. Першою хвилиною став розвиток фізіології почуттів, 30-і роки ХІХ ст., при цьому вивчення матеріальних функцій організму невідворотно поєднувалось із вивченням духовних результатів цих функцій. Праці Й. Мюллера, Е. Вебера, Г. Гельмгольца ґрунтувались на експерименті і на якомога більш точному вимірі результатів та їх причин. Праці Г. Фехнера, у свою чергу, були поєднанням точного емпіризму із натурфілософськими спогляданнями — а саме, гербартовських ідей про математизацію психології з натурфілософією Шеллінга.

Створення Г. Фехнером психофізики як «точного вчення про відносини між душею й тілом» високо оцінюється Г. Еббінгаузом. Він пише про потрійний вплив Г. Фехнера на розвиток психології. По-перше, він замінив математичні фікції Гербарта точним виміром психічних утворень і реально обґрунтованою чисельною формулою психічної закономірності. По-друге, він пов'язав найменші деталі з найважливішими психологічними проблемами і тим звернув увагу на нову галузь психології «навіть тих дослідників, які дотримувались філософської точки зору». Нарешті, він опрацював ретельні методи психофізичних досліджень, які значно перевершують недосконалі прийоми фізіологів [5, с. 195–196].

Серед інших досягнень природознавства у психології Г. Еббінгауз відзначає, зокрема, відкриття в галузі фізіології та психології мозку. Він робить з цих відкриттів цілком філософські висновки про те, що, по-перше, сторічні пошуки місцезнаходження душі у мозку виявились безпредметними (йдеться про відкриття зв'язку окремих відділів головного мозку з окремими психічними процесами: «<...> *Розподіл душевних функцій між окремими частинами мозку цілком*

відповідає поділу праці, що має місце на периферії тіла між органами почуттів і руху» [5, с. 202]), а по-друге, про відкриття надзвичайної складності навіть тих душевних процесів, які здаються зовсім простими.

Дослідження відношень душі і тіла, душі й зовнішнього світу Г. Еббінгауз вважає найважливішими завданнями психології. Він продовжує лінію критики метафізики у психології і як представник психології свідомості, і як психолог, що має певні риси природничо-наукового підходу. Разом з цим, на думку В. Роменця, він ніби відроджує ляйбніцівсько-вольфівську проблематику раціональної пневматології, коли порушує низку провідних питань природи душі. Він вважає, що: 1) всі факти у психіці тісно пов'язані один з одним; 2) всі вони належать до суб'єкта; 3) «Я» є простим, і воно існує як щось притаманне всім відчуттям і думкам, однак ми нічого не можемо сказати про цей зміст психічного; 4) «Я» тотожне саме собі і незмінне [3, с. 239].

Одночасно можна сказати, що Г. Еббінгауз фактично тяжіє до так званої «психології без душі», розкладаючи цю метафізичну сутність на «первинні елементи життя, почуттів і уявлень, а також планомірних дій», які пов'язані з різними частинами мозку. Він критикує погляд на душу як незалежну від тіла субстанцію, адже цей погляд не підтверджується фактами локалізації, а також принципом збереження енергії. Посилаючись на дослідження М. Рубнера та В. Атватера, які поширили дію цього закону на тварин та людину, Г. Еббінгауз робить висновок: «Звідси зрозуміло, що і в людському організмі немає місця для вільної діяльності самотійних душ» [5, с. 205].

Власну позицію щодо цього принципового питання Г. Еббінгауз формулює як своєрідний, дещо модифікований психофізичний паралелізм: «Зрозуміло, що якщо мозок і душа не протистоять одне одному в якості самотійних істот, які взаємно впливають, то залишається тільки уявити, що вони є

однією істотою. Це, звичайно, треба розуміти в особливому сенсі, адже подвійність і розрізнення душі і мозку є, в той же час, безсумнівним фактом. Необхідно мислити їх як одну істоту, здатну виявляти себе подвійним чином. По-перше, вона без будь-якого посередництва отримує знання про себе. У цьому відношенні вона уявляється непротяжним, безперервно змінюваним, але все ж у багатьох відношеннях тотожним поєднанням відчуттів, уявлень, бажань тощо; це ми називаємо *душею*. Але та ж сама істота має здатність за допомогою чуттів давати знати про своє буття й іншим однорідним істотам. Тоді вона уявляється чим-то зовсім іншим: протяжним, м'яким, з багатьма борозенками, ретельно побудованим поєднанням багатьох клітин та волокон, — і це є *мозок*, або взагалі нервова система. Душа і нервова система — це не дві окремі сторони, які тільки зовні впливають одна на одну, а одна сторона, *одна й та сама реальність у двох проявах*: у тому, як вона безпосередньо сама про себе знає и для себе існує, і в тому, як вона уявляється іншим однорідним істотам, коли вони її бачать або торкаються» [5, с. 205–206].

Видимість явищ така, мовби зовнішні враження впливають на душу і збуджують її до зовнішніх протидій, але насправді, стверджує німецький психолог, співвідношення тут зовсім інше. Зовнішні явища утворюють неперервний ланцюг матеріальних перетворень у нервовій системі, але в той же час, незалежно від матеріальної видимості і мовби поруч з нею, ці перетворення мають ще й особливе життя в чуттєвих сприйняттях, в думці, у чуттєвості і бажанні. «Члени цих двох рядів не спричиняють один одного і не перехрещуються, проте кожен член одного ряду має все ж таки найближче відношення до певного члена іншого ряду: *обидва ряди паралельні один одному*, як прийнято неточно висловлюватися, тому що за своєю справжньою суттю обидва ряди являють одне й те ж» [5, с. 206].

Г. Еббінгауз розпізнає в тому, що він називає душею, ще одну характеристику. Виходячи з того, що організм є *машиною самозбереження*, засобами якого є боротьба і прояв певної своєрідності, він переносить ці ж самі якості на душу, характеризуючи її як «систему таких, що внутрішньо переживаються, утворень і функцій, спрямованих на самозбереження». У зв'язку з цим він, зрештою, чітко окреслює тих філософських попередників, які вплинули на формування його власних уявлень про людську душу — це Спіноза і Фехнер (щодо атрибутів єдиної субстанції та детермінованості психічних явищ), а також Дарвін (щодо боротьби за самозбереження) та Арістотель (щодо уявлення про індивідуальність, що проявляється в особливих здатностях). «Відповідне поєднання поглядів цих мислителів — Спінози і Фехнера, Дарвіна і Арістотеля — і є тим загальним поглядом на сутність душі, на якому ґрунтується наш виклад» [5, с. 207].

Слід зазначити, що подібний філософський «коктейль» навряд чи міг посприяти методологічній чистоті. В. Роменець справедливо відзначає, що Г. Еббінгауз, намагаючись вибрати собі місце десь посередині між метафізичною психологією, психологією природничою і психологією свідомості, втрачає логічну чіткість своїх позицій. Так, виходячи фактично зі спінозівської ідеї про два атрибути єдиної субстанції — протяжність і мислення — Г. Еббінгауз, як і інші представники емпіричної психології, відкидає поняття субстанції, в результаті чого «спінозівські атрибути зависають у повітрі» [3, с. 246]. Щоправда, він ще намагається говорити про психічні елементи як елементи чогось цілого, проте загалом принципово залишається на ґрунті елементів, про що свідчить, зокрема, його послідовність розгляду психічних явищ: 1) враження, спричинені явищами зовнішнього світу; 2) переробка цих вражень душею; 3) реакція на ці враження. «Це вже відома схема рефлексу, — зауважує В. Роменець, — яку поклали в

основу своєї психології Рібо, Сеченов і навіть представник психології свідомості Джемс. Здається, свідомість виявилася глухим провулком, і вся психологія відкочується назад, боячись утратити свої єдині біологічні засади» [3, с. 247].

Висновки. Приклад Германа Еббінгауза є характерним в тому відношенні, що намагання експериментальної психології XIX століття звільнитись від метафізики призводило лише до фактичного повернення психологів до метафізичних проблем, які насправді не можуть бути розв'язаними суто науковими (природничо-науковими) методами, і відповідно — до метафізичної плутанини. Звертання Г. Еббінгауза до Гоббс, Юма, Спінози, Ляйбніца, Гербарта, Фехнера, Е. Гартмана, Шопенгауера, Дарвіна та Арістотеля було загалом дещо хаотичним, хоча й проглядалось загальне намагання філософськи обґрунтувати природничо-науковий підхід до психології свідомості. Але коливання між психічним детермінізмом і волюнтаризмом, визнанням тотожності «Я» та розчиненням душі в сукупності елементів, матеріалістичною та спіритуалістичною позиціями зрештою доводили, що ці філософські обґрунтування були несистемними і недостатніми. Емпірична психологія в особі Г. Еббінгауза виявилась мовби на роздоріжжі між поверненням до філософії та повним відривом від неї.

Література

1. *Ждан А. Н.* История психологии от античности до наших дней: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. / А. Ждан. — М.: Академический проект, 2004. — 576 с.
2. *Робинсон Д. Н.* Интеллектуальная история психологии / Пер. с англ. М. Тимофеевой. / Д. Робинсон. — М.: Институт философии, теологии и истории св.Фомы, 2005. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/robin01/index.htm>

3. *Роменець В. А.* Історія психології: ХІХ — початок ХХ століття: Навч. посібник. / В. Роменець. — К.: Либідь, 2007. — 832 с.
4. *Эббингауз Г.* Основы психологии. — Т. 1. / Г. Эббингауз. — СПб., 1912. — 391 с.
5. *Эббингауз Г.* Психология // *Философия в систематическом изложении* В. Дильтея, А. Рилья, В. Оствальда, В. Вундта, Г. Эббингауза, Р. Эйкена, Ф. Паульсена, В. Мюнха, Т. Липпса. — М.: Территория будущего, 2006. — С. 185–261.
6. *Ярошевский М. Г.* История психологии от античности до середины ХХ в: Учеб. пособие. / М. Ярошевский. — М., 1996. — 416 с.

Гоян И.Н. Философские обоснования в эмпирической психологии конца ХІХ — начала ХХ в. (Г. Эббингауз)

В статье анализируется философское основание эмпирической психологии конца ХІХ — начала ХХ века и собственные рефлексии относительно философии известного немецкого психолога этого времени Г. Эббингауза.

Ключевые слова: ассоцианизм, психофизический параллелизм, душа и мозг, Г. Эббингауз.

Goian I.N. Philosophical substantiations in empirical psychology of the end of ХІХ — the beginnings of the ХХ-th century (H. Ebbinghaus)

In article the philosophical bases of empirical psychology of the end of ХІХ — the beginnings of the ХХ-th century and own reflexions concerning philosophy of the known German psychologist of that time H. Ebbinghaus.

Keywords: associationism, psychophysical parallelism, soul and a brain, H. Ebbinghaus.

Надійшла до редакції 26.11.2009 р.